

Dr. Mujo Hasković

DEVIJANTNO PONAŠANJE - PSIHOLOŠKI PRISTUP

UVOD

Nema detaljnog objašnjenja devijantnog ponašanja bez psihološkog pristupa ovom problemu. U psihološkoj literaturi se devijantno ponašanje pojedinca dovodi u vezu sa nedostacima u procesu socijalizacije i intrapsihičkim konfliktima. Polazište svih teorija koje razmatraju ovu problematiku je, da su psihološki elementi toliko utkani u zbiljevanja u životu čovjeka i ljudskog društva da se mnoge pojave iz toga života ne mogu razumjeti bez upoznavanja ovih elemenata.

Odavno je ljude i nauku zanimalo što će dijete naslijediti, a što će usvojiti iz okoline na temelju svoga iskustva i pod utjecajem nekog vaspitnog procesa.

Na tom području shvaćanja su često bila dijametralno suprotna, od razdoblja kada se smatralo da čovjek sve svoje osobine, sposobnosti i karakteristike naslijeđuje od svojih predaka, pa do shvaćanja, da na čovjeka presudan utjecaj ima okolina u kojoj raste i razvija se.

Jedna od najutjecajnijih teorija o uzrocima psihopatije je McCord-ova (1964) "*neuro-socijalna*" teorija, koja kaže da psihopatija može biti posljedica jednog od tri kauzalna procesa:

1. ukoliko je dijete u ranom djetinjstvu bilo u potpunosti odbačeno i lišeno roditeljske ljubavi,
2. ukoliko je dijete samo dijelimično bilo lišeno roditeljske ljubavi, ali je uz to pretrpjelo i oštećenje mozga,
3. ukoliko je dijete bilo samo dijelimično lišeno roditeljske ljubavi, ali je uz to bilo izloženo negativnim utjecajima sredine, (McCord, 1964).

Psihoanalitičari smatraju da je jedan od najvažnijih razloga pojave devijantnog ponašanja disharmonija između dijelova ličnosti koje je osnivač psihoanalize S. Freud nazvao; "*id*", "*ego*" i "*super-ego*".

Id ili ("*Ono*") je najniža komponenta čovjekove ličnosti. To je izvor osnovnih bioloških nagona, instinkata. Čovjek ga nije svjestan iako

postoji od rođenja do smrti, pa ga zato psihoanalitičari zovu još i "nesvjesno". No već u drugoj ili trećoj godini života dolazi do razvoja druge komponente ličnosti koja se zove Ego ("Ja"). To je period kada dijete postaje svjesno svoje ličnosti, svoga "Ja". Zahvaljujući Egu dijete uspijeva da napravi sklad između svojih nagona i instinkata sa zahtjevima društva. A onda počinje proces socijalizacije djeteta kroz porodicu, predškolske ustanove kada dijete još više ugrađuje u svoju psihičku strukturu zahtjeve društva. Taj najviši psihički sloj ličnosti je Super-ego ili ("Nad-ja").

Radi zabranjenih nagona Ida, Ego koji posreduje između Ida i Super--ega, razvija jak osjećaj krivice. Ta pojava je poznata kao Edipov kompleks kod dječaka ili Elektrin kompleks kod djevojčica.

Na osnovu naprijed veoma prostog prikaza ustroja ličnosti u skladu sa mišljenjima psihoanalitičara, jedna od njih, Kejt Fridlander (Kate Freudlander), ističe tzv. antisocijalni karakter, koji karakteriše slabo izgrađen Ego što omogućuje rušilačkim nagonima ida da se slobodno ispoljavaju. Kako dalje ističe Fridlanderova takve ličnosti su nezrele, razmažene, kao djeca ne trpe nikakvo odlaganje kada se radi o zadovoljenju njihovih želja, sebične su i nikada nisu u stanju stvoriti ili održati trajnu afektivnu vezu sa drugom osobom.

Antisocijalni karakter nastaje u najranijem djetinjstvu, i to kod one djece koja su lišena roditeljske, a posebno majčinske ljubavi; ta djeca ne uspijevaju da interioriziraju društvene i moralne norme (Fridlander, 1951).

Osnovni problem psihoanalitičkih teorija je u tome što one ne podliježu empirijskoj provjeri, pa se njihova tačnost ne može ni potvrditi ni opovrgnuti. Ovo zbog toga što se osnovne nezavisne varijable - Edipov kompleks, razvijenost Ega - ne mogu posmatrati niti mjeriti, nego se njihovo postojanje utvrđuje preko "simboličnih" ponašanja, koja se mogu interpretirati na razne načine (Janković, Pešić, 1988).

Međutim, savremene psihološke teorije o devijantnom ponašanju su zasnovane na dvije hipoteze:

1. razlika između devijanta i nedevijanta je determinisana određenim psihološkim osobinama,
2. te razlike su nastale kao posljedica procesa socijalizacije ličnosti.

Na osnovu eksperimentalnih radova u oblasti uslovljavanja Hans Ajzenk (Hans Eysenck) je zasnovao svoju teoriju antisocijalnog ponašanja gdje on kaže, da savjest nije ništa drugo nego uslovni refleksi. "Savjest je, uglavnom, odgovorna za naše moralno i društveno prihvatljivo ponašanje; ta savjest je kombinacija i kulminacija dugog procesa uslovljavanja; neuspjeh uslovljavanja kod neke osobe će vjerovatno djelovati kao

važan uzrok da se ta osoba ogriješi o zakon i o društvene običaje uopće“, (Ajzenk, 1970, prema Janković, Pešić, 1988).

Znači osobe podložne devijantnom ponašanju su osobe koje u djetinjstvu nisu naučile određene norme ponašanja, a razlog je neuspjelo uslovljavanje kao proces učenja. Ajzenk dalje smatra da se introverti lakše uslovljavaju nego ekstraverti.

Još jedan engleski psiholog, Gordon Trasler (Gordon Trasler) ističe, da manjkavost u procesu socijalizacije dovodi do pojave devijantnog ponašanja ličnosti.

Trasler smatra da se ponašanje formira tako što se dijete trenira da ne čini ono što želi, tj. da suzbija ponašanje za koje je visoko motivisano. “Ova vrsta učenja čini osnov procesa socijalizacije, kroz koje dijete postaje svjesno vrijednosti društva čiji je član i poprima stavove karakteristične za to društvo“, (Trasler, 1962, prema Janković, Pešić 1988).

On smatra da postoje razlike u načinu i stilu vaspitanja djece, a prema vrsti sankcije razlikuje dva osnovna tipa vaspitanja djeteta:

1. disciplina zasnovana na ljubavi i
2. disciplina zasnovana na kazni.

Druga vrsta discipline gdje dominira tjelesna kazna u procesu odgoja djeteta je manje efikasna u procesu introjeksijske društvenih normi i obratno, tamo gdje se ističe ljubav roditelja prema djetetu, gdje je dijete prvo osjeti, ali osjeti i onda kada mu je u procesu kažnjavanja uskraćena, tada se društvene norme dublje introjiciraju.

Međutim, na osnovu međusobnih utjecaja naprijed navedenih naučnih disciplina nastajale su eklektičke teorije koje su pod nazivom multifaktorskih teorija danas veoma raširene i utjecajne. Ovaj pristup naučnog valorizovanja devijantnog ponašanja se sastoji u utvrđivanju i istraživanju velikog broja faktora (biološki--tjelesna građa), (psihološki--socijalizacija, inteligencija), (društveni--obrazovanje), (ekonomski--materijalni položaj), koji su statistički povezani sa devijantnim ponašanjem pojedinca.

Treba međutim naglasiti, da se ovim faktorima ne objašnjava njihova devijantnost. Umjesto toga samo se empirijski utvrđuje postojanje određenih faktora u individualnom slučaju i utvrđuje se statistička korelacija između njih i devijantnog ponašanja.

Psihološke determinante devijantnog ponašanja

Ranije smo rekli da nema potpunog objašnjenja devijantnog ponašanja bez psihološkog pristupa ovom problemu. Odavno se nastojalo odrediti neke ljudske osobine koje lakše i češće vode u devijantno ponaša-

nje. Također se pokušavao odrediti tip čovjeka “*devijanta*“. To međutim nije lahko odrediti, jer, iako su neke osobine naglašene kod osoba sklonih devijantnom ponašanju, ipak devijantno ponašanje zavisi i od ostalih osobina koje ne moraju karakterizirati devijantnu ličnost.

Navest ćemo neke od psiholoških faktora koje navodi većina autora, a koji bi mogli utjecati na pojavu devijantnog ponašanja. To su prije svega:

- nizak nivo inteligencije,
- emocionalna nestabilnost.
- nizak stepen tolerancije na frustracije i agresivnost
- egocentrizam,
- nedostatak osjećanja odgovornosti,
- motivacija,
- moral,
- vrijednosti,
- stavovi itd.

Inteligencija i devijantno ponašanje

Nekada se smatralo, da je inteligencija osnovni i glavni faktor za objašnjenje devijantnog ponašanja. Međutim, dokazano je, da je to samo jedan od činilaca koji determinišu devijantno ponašanje.

Do danas je za inteligenciju izvedeno više definicija. Kako kažu Kreč i Kračfeld (1973), neki je definišu kao opću sposobnost ili kao sposobnost adaptacije na nove situacije, drugi kao sposobnost učenja, treći kao sposobnost vladanja složenim i apstraktnim materijalom. No, (prema Ivić, Milinković, Rosandić Smiljanić, 1981), razvoj teorijskih objašnjenja o strukturi inteligencije kretao se od intuitivnih predstava o jedinstveno shvaćenoj općoj inteligenciji prema veoma složenim, višestepenim i višeslojnim predstavama hijerarhijski organizovanih širih i užih sposobnosti.

Začetak ozbiljnijih rasprava o inteligenciji možemo pripisati Cattellu (Cattell) starijem i njegovoj listi “*mentalnih*“ testova iz 1890. godine, no prve testove za mjerenje inteligencije je sastavio francuski psiholog Alfred Bine (Alfred Binet), 1900-te godine. Eksperimentirajući dugo godina u pokušajima da dozna što to čini inteligenciju, Bine definiše opću sposobnost karakterističnu za sve djelatnosti. Međutim, on utvrđuje i jedan centralni organ, srž te sposobnosti i daje mu ime sudenje (*judgement*), tvrdeći, da se on može posebno izdvojiti.

Bineov savremenik Spearman (Spearman) opredjeljujući se za matematičke metode u psihologiji i vršeći faktorsko-analitička istraživanja

postignuća ispitanika formuliše prvu faktorsku teoriju sposobnosti, dvofaktorsku teoriju ili teoriju g-faktora kao osnovnog. Primjenjujući novu faktorsku tehniku, multi-faktorsku analizu Terston (Thurstone) 1938. godine dobiva 12 nezavisnih, izdvojenih faktora i time osporava Spirmanovu teoriju. On uspijeva da psihološki protumači sedam faktora, dva uzima kao probne, a tri odbacuje. Ovaj način istraživanja inteligencije najtemeljitije provodi Gilford (Guilford, 1959, 1965, 1967) i izvodi svoj "model inteligencije 1965". On pokušava pronaći sve moguće posebne sposobnosti i tvrdi da je za to potrebno uzeti u obzir tri dimenzije intelekta:

1. Operacije (po pet vrsta operacija),
2. Sadržaj (četiri vrste operacija),
3. Proizvodi (šest vrsta operacija).

Ako se sve to pomnoži, dobije se broj 120, koliko bi po Gilfordu bio broj mogućih posebnih i nezavisnih sposobnosti čovjeka.

Neki drugi psiholozi međutim predlažu drugačije moguće modele inteligencije u koje uvode neke nove dimenzije kojih nema kod Gilforda. U jednom takvom modelu Ajzenk (Eysenck, 1953, 1967) uvodi nove dimenzije, snagu i brzinu.

Prema izjavi samog Katela (Cattell, 1971), još u periodu kad je radio sa Spirmanom (oko 1940. godine), javila mu se ideja o postojanju dva opća faktora inteligencije. Stvarajući poznate testove "slobodne od kulture" (tj. one na kojima uspjeh ne zavisi mnogo od stečenih školskih znanja i kulturnih utjecaja) Katel razvija teoriju o fluidnoj i kristalizovanoj inteligenciji. Opću moć, koja može da se primijeni u bilo kojoj čulnoj ili motornoj oblasti, u bilo kom procesu selektivnog korišćenja uskladištenih informacija, te zato što nije vezana ni za koju specifičnu vještinu niti za bilo koju čulnu ili motornu oblast, on naziva fluidnom sposobnošću ili "gf".

Stjecanjem iskustva, ta opća fluidna sposobnost se pod utjecajem pamćenja, motivacije i sredine u kojoj se ličnost razvija ispoljava u vidu novih, složenijih intelektualnih umijeća. Te složene stečene sposobnosti Katel naziva kristalizovana inteligencija ili "gc". Tako on uvodi dva opća faktora umjesto ranije Spirmanovog jednog, uvažavajući takode postojanje širih i užih grupnih faktora inteligencije.

U kasnijim varijantama objašnjavanja strukture inteligencije neki psiholozi faktoristi predstavljaju organizaciju čovjekovih sposobnosti u obliku složenog, višeslojnog sistema odnosa, pokušavajući otkriti funkcionalne povezanosti između hijerarhijski postavljenih nivoa, kao npr. Vernon (Vernon, 1950) i Katel (Cattell, 1971).

Čini se neminovnim (prema Ivić, Milinković, Rosandić, Smiljanić, 1981), da će doći do spajanja faktorskih istraživanja sa relevantnim sazna-

njima eksperimentalne psihologije, neurologije, razvojne i uporedne psihologije, psihopatologije, sa ciljem da se prevaziđe nivo deskripcije intelektualnih postignuća ljudi i približi njihovom objašnjenju.

Inteligenciju dakle čini niz različitih funkcija, koje opet omogućuju osobi da shvati povezanost događaja, da izgradi neke svoje stavove, te da na adekvatan način reaguje na te događaje.

U procesu rasta i razvoja ličnosti može da dođe do smetnji u razvoju inteligencije. Do poremećaja u razvoju inteligencije može doći u najranijoj mladosti i kasnije nakon četvrte godine života. Ti zastoji mogu pokazivati različite stepene, a ranije su se dijelili na idiotiju, imbecilnost i debilnost. Danas se to radi pogrđnosti izbjegava, pa se daje nova terminologija, te se govori o graničnim slučajevima, o lahko i teško duševno zaostalim licima.

Na rast i razvoj inteligencije utječu osim kongenitalnih faktora i svi faktori procesa socijalizacije ličnosti. Dakle utjecaj je uzajaman i samo u uvjetima ostvarenja kako fizičke tako i rekli bismo socijalno-psihičke homeostaze pojedinac se može razviti u zrelu ličnost.

Emocije i devijantno ponašanje

U središtu pašnje rasprava o devijantnom ponašanju neke ličnosti stoji problem socijalne i emocionalne zrelosti pojedinca. Zato nam se čini neophodnim da kažemo nešto o toj problematici.

Problem zgrađivanja emocionalno zrelih ličnosti se postavlja u djetinjstvu i to počev od najranijih dana. Razvoj ljudske ličnosti i njeno sazrijevanje je jedinstveni i istovremeni biološko-socijalni proces, tj. biološki je predodređen, a socijalno određen. Neka kasnija svojstva ličnosti imaju primarnu podlogu u biološkoj strukturi, a njihovo oformljenje zavisi od utjecaja sredine, tj. od socijalnih faktora, kao što od ovih zavisi i stjecanje određenih svojstava ličnosti koja se stječu pod djelovanjem uslova spoljne sredine.

Rekli bismo da je baza ljudske emocionalnosti njena biološko-seksualna razvojna zakonitost koja podliježe oblikovnom utjecaju prvobitne sredine u kojoj dijete raste i razvija se u porodici. Pod nepovoljnim utjecajima porodice ovaj razvojni proces može da pretrpi ozbiljne devijacije sa presudnim posljedicama za kasniju emocionalnu strukturu odrasle ličnosti.

Harmoničan psihološki razvoj moguć je samo u relativno stabilnoj emocionalnoj atmosferi u kojoj dijete raste. U nestabilnoj emocionalnoj atmosferi i pod drugim nepovoljnim uslovima prvobitne sredine, strada potreba djeteta za sigurnošću, razvija se strah isto tako kao kad dijete gubi pod svojim nogama fizičku podlogu. Nezadovoljenje potrebe za sigurno-

šću i rano usađeni strah predodređuju kasniju emocionalnu nestabilnost i sve teškoće u emocionalnom životu u toku cijalog daljeg razvoja temeljna su prepreka skladnom sazrijevanju.

Treba tome dodati da je nestabilna emocionalna atmosfera, iako je uslovljena individualnim svojstvima članova porodice djeteta, prije svega roditelja, u krajnjem socijalna kategorija pošto je odraz određenih odnosa u jednoj, na određen način strukturiranoj socijalnoj sredini.

Dalje, osobine ličnosti predstavljaju ne samo uslove za neko čovjekovo ponašanje, nego su i motivacioni, usmjeravajući, pokrećući faktori tog ponašanja. Sve to važi i za devijantno ponašanje. U trenucima takvog ponašanja ličnost je došla do određenog stepena svog razvoja. Ličnost, *“kao jedinstvena organizacija osobina koja se formira uzajamnim djelovanjem organizma i socijalne sredine i određuje opći, za pojedinca karakterističan način ponašanja”* (Rot, 1966), sadrži u tom trenutku ne samo osobine temperamenta i karaktera, nego i sposobnosti i motive, pa i za pojedinca karakterističan način zadovoljavanja motiva (Aćimović, 1987).

Tolerancija na frustracije i agresivnost

Kada se u psihologiji govori o zreloj ličnosti misli se upravo na to, na jedinstvenu organizaciju osobina koja se ispoljava kroz ponašanje koje je u skladu sa zahtjevima određene društvene sredine. Međutim, kod osoba koje karakteriše devijantan oblik ponašanja nastojanje da se zadovolje motivi ne ide uvijek sa zahtjevima društva, tako da se tada za takve osobe kaže da su to neprilagodene ličnosti. O tome Rot kaže: *“U toku cijelog svog života ljudi često dolaze u situacije u kojima će teško da zadovolje svoje motive, ili će biti nemoguće da ih potpuno zadovolje ili čak da ih uopće zadovolje. U svim tim situacijama moraju se prilagodavati, tj. moraju ulagati posebne napore i moraju preduzimati različite postupke da bi savladali smetnje koje su se ispriječile zadovoljenju njihovih motiva i da bi svoje motive nekim posrednim putem, pa makar i djelimično, ipak zadovoljili. Manje smetnje i manje zapreke, a takve se stalno suprotstavljaju zadovoljenju motiva i ostvarenju različitih naših ciljeva, relativno se lahko savladaju. Ali kad naidu teže prepreke, onda dolazi do frustracije”*, (Rot, 1969).

Osoba koju odlikuje sposobnost tolerancije na frustracije nalazi lakše načine da ih otkloni. Ponekad te osobe odustaju od postavljenog cilja. U situacijama kada neka osoba nije u stanju da zadovolji svoje frustrirane motive, a to je uglavnom slučaj kod neprilagođenih ličnosti, dolazi do agresivnosti, rigidnog ponašanja, anksioznosti, upotrebe odbrambenih mehanizama i nekih drugih pojava. Agresivnost koju ispoljavaju ovakve

osobe se ogleda u tendenciji da se nešto napadne, povrijedi, ošteti ili uništi. Rigidno ponašanje se uglavnom sastoji u ponavljanju nekih nesvrshodnih postupaka i zapaža se kod nekih oblika devijantnog ponašanja (neodgovaranje obavezama, prisvajanje itd.).

Jedan od čestih oblika reagovanja na frustracije je upotreba odbrambenih mehanizama, koji ponekad kada im se nesvjesno pribjegava mogu podupirati devijantno ponašanje. Navest ćemo neke od njih:

- racionalizacija, odbrambeni mehanizam koji obuhvaća složen sistem objašnjenja, pravdanja za neko prošlo ili buduće devijantno ponašanje u nekoj sredini;
- projekcija, psihološki proces kada se krivica za neko činjeno djelo "projektuje", pripisuje na nekoga ili nešto drugo;
- identifikacija, poznat proces u obradi devijantnog ponašanja, gdje pojedinci prihvaćaju neke negativne uzore ponašanja;
- kompenzacija, može odvesti pojedinca u devijantni oblik ponašanja, kada zbog osjećanja manje vrijednosti i nemogućnosti afirmacije u društvu, posegne za nekim lakšim, ali društveno neprihvatljivim oblikom ponašanja;
- regresija se u okviru devijantnog ponašanja dovodi u vezu sa pojavom divljačkih i nepromišljenih postupaka itd.

Egocentrizam kao generator devijantnog ponašanja

Sljedeći faktor koji ćemo ukratko prikazati je egocentrizam. Ako bismo pokušali definirati pojam egocentrizam onda možemo reći, da je to ustvari krajnji individualizam, stavljanje svih interesa na svoje "ja". Kod egocentrične osobe uvijek postoji težnja da sve pripiše samom sebi. Kod takvih osoba dolazi do grešaka u misaonom, emocionalnom i socijalnom pogledu njegovog ponašanja i razvoja.

U misaonom pogledu on povezuje sve samo sa svojom ličnošću. U emocionalnom, smatrajući sebe za centar svijeta on na frustracije reaguje: zavišću, ljubomorom, ljutnjom. U socijalnom pogledu njegova autoritarnost će stvoriti kod njega podlost, binarni moral, despotizam i želju za dominacijom u sredini u kojoj se kreće. U odnosu na sredinu on reaguje onako kako je on sebi predstavlja (prema Aćimović, 1987).

Odgovornost kao barijera devijantnom ponašanju

Čovjek je bez sumnje jedino biće na svijetu koje treba da se ponaša čovječno. On je biće koje ima ne samo znanje o svijetu u kojem se ra-

zviija i raste, nego jedino on posjeduje svijest o sebi. Dakle, samo čovjek može i treba, da stvara i određuje uslove svog opstanka i razvoja. Taj odnos čovjeka prema samom sebi i jeste za njega najsloženiji i najveći problem.

Čovjek je odgovoran za svoju sudbinu ili za samog sebe (prema Fulgosi, 1987). Svaki pojedinac određuje svoj način života. On nije samo produkt svojih genetičkih karakteristika i svoje okoline. Čovjek je slobodno biće, odgovorno za sebe, biće koje može upravljati svojim razvojem.

Biće koje ima svijest, biće koje ima svoje doživljaje, svoja iskustva, čovjek je taj koji gradi svijet pozitivnih, društveno važećih vrijednosti. Taj i takav svijet gradi čovjek uspostavljajući sistem normi koje obezbjeđuju reprodukciju postojeće društvene realnosti, socijalizaciju jedinki i njihovu društvenu integraciju.

Motiviranost devijantnog ponašanja

Kada razmišljamo o devijantnom, delinkventnom ili kriminogenom ponašanju pojedinca ili grupe ljudi, uvijek nam se nameće više pitanja:

- Zašto neko ima takav ili onakav odnos do devijantnog ponašanja?
- Zašto neko postaje, pa čak i doživotno ostaje osoba sklona kriminalnim djelima, a neko drugi pak ne?
- Kako, od grupe pojedinaca kod kojih se javila želja da učine neku kriminalnu radnju, neki odustanu, a neki to ipak učine?

Odavno su ljudi razmišljali o načinu svog ponašanja. Pokušavajući da objasne kompleksnost ponašanja pojedinca, došli su do zaključka, da je između ostalog, za to potrebno dobro shvatiti motivaciju nekoga, koji čini neku radnju.

D. Kreč, R. Kračfild i I. Balaki (1962), raspravljajući o problemu motivacije postavljaju dva različita pitanja “zašto”?

1. Zašto pojedinci biraju jednu akciju, odbacujući neke druge alternativne?
2. Zašto su ljudi toliko istrajni u akciji koju su odabrali, često suočeni sa teškoćama i preprekama?

Oni u svakom pojedincu razlikuju pozitivne i negativne pokretačke sile koje pokreću i podržavaju nečije ponašanje. O motivima i motivaciji ličnosti postoje različite teorije i shvaćanja. Mnoga od njih nisu u stanju u potpunosti da objasne proces motivacije. Međutim, čini nam se,

da u svakoj od njih ima pomalo istine, a što se odražava u savremenim shvatanjima procesa motivacije.

Većina autora pod motivacijom podrazumjeva, neku ljudsku aktivnost usmjerenu na neki objekat, a radi postizanja određenih ciljeva. Motive su dijelili na urođene i stečene, primarne i sekundarne, biološke i socijalne.

Rot (1989), podsjeća na nativistička gledanja koja ističu instintivističko porijeklo procesa motivacije. Prema toj teoriji, cijelokupno ponašanje pojedinca možemo svesti na jedan broj naslijeđenih instinkata koji su pokretačke snage svih aktivnosti čovjeka. Frojd, na primjer, navodi samo dva instinkta: instinkt života i instinkt smrti. Sa druge strane, Mek Dugal ukazuje na postojanje 18 vrsta instinkata koji su uzrok svih ljudskih aktivnosti.

O tom periodu naučnog istraživanja čovjekove motivacije, Musek (1993) kaže: *“S druge strane, neki autori skoro licitacijski su radili sa sloganom “ko će se sjetiti većeg broja motiva”. Ako posao ode tako daleko, da za svako posebno ponašanje zahtijevamo poseban motiv (npr. poseban nagon, radi kojega jedemo kašikom), apsurdnost je dovoljno očita. Američki psiholog Henry A. Murray je želio unijeti nešto reda u taj kaos. Svojim radom je došao do opsežnog spiska manifestnih potreba. Ipak imamo osjećaj, da su neke od Murrayevih potreba još uvijek više logične kategorije i konstrukti”*.

Drugi autori opet ne negirajući postojanje određenog broja urođenih motiva govore o velikom broju motiva koji nisu urođeni i razvijaju se u toku individualnog razvoja čovjeka. Ovi stečeni motivi igraju značajnu ulogu u socijalnom ponašanju ljudi. G. Olport (G. Allport, 1969) govori, da su pored stečenih motiva pokretačke snage čovjeka i stavovi, ideali, norme, interesi, vrijednosti itd. On smatra, da se mnogi stečani motivi formiraju u toku života, na osnovu povezanosti sa određenim urođenim biološkim potrebama, a putem funkcionalne autonomije. O principu funkcionalne autonomije Olport kaže, da neka određena aktivnost koja je nekada bila u funkciji zadovoljenja nekog ranijeg motiva, vremenom postaje samoj sebi cilj.

Objašnjavajući kasnije pojam i djelovanje funkcionalne autonomije, koji je usput rečeno često bio napadan i osporavan od strane nekih autora, Olport je davao objašnjenja za dvije vrste funkcionalne autonomije:

1. Perseverativna (ustrajna ili trajna) autonomija i
2. Proprijatna (osobena) funkcionalna autonomija.

Olport smatra, da je velika greška kod nekih autora što nekim prošlim motivima pokušavaju objasniti sadašnje ponašanje pojedinca. Prošlo-

st je za njega važna jedino, ako je aktivni činilac trenutne dinamike ličnosti.

Čini nam se da je najpodrobniji pristup teoriji motivacije dao Maslow. Raspravljajući o teoriji ljudske motivacije (1970 i 1982) on sam kaže: *“Ova teorija je, po mom mišljenju, data u duhu funkcionalističke tradicije Džemsa i Djuija i stapa se sa holizmom Verthajmera i Goldštajna, geštalt psihologijom, kao i sa dinamizmom Frojda, Froma, Hornajeve, Rajha, junga i Adlera. Ta integracija, odnosno sinteza, može se nazvati holističko--dinamičkom teorijom”*.

Po Maslovu (1982) poznavati motivacione procese kod čovjeka znači stvarati mogućnosti za razumijevanje njegovog ponašanja i postupaka. On smatra, da svaki pojedinac teži zadovoljenju određenih ciljeva, čijom realizacijom ima određeno zadovoljstvo. Međutim to zadovoljstvo nikada nije trajno i potpuno. Ljudi stalno žele nešto novo i teže ka realizaciji tih želja. Maslov misli, da su te želje urođene.

On dalje zapaža određeni redosljed u zadovoljavanju tih želja i postizanju ciljeva. Praveći razliku između motiva i ciljeva, Maslov kaže, da su neki od njih jači, primarniji ili prioritetniji od drugih. Na osnovu toga gradi pet nivoa motiva ili potreba objašnjavajući, da tek kada su zadovoljene one potrebe sa prvog nivoa, javljaju se i zadovoljavaju one sa sljedećih nivoa. To su sljedećih pet nivoa:

1. Fiziološke potrebe ili motivi,
2. Potrebe ili motivi za sigurnošću,
3. Potrebe ili motivi za pripadanjem ili ljubavlju,
4. Potrebe ili motivi za cijenjenjem ili samopoštovanjem,
5. Potreba ili motiv za samoostvarivanjem.

Samo je za ljude karakteristično ovo nivelisanje motiva, jer su potrebe na višem hijerarhijskom nivou više ljudske, a manje životinjske. Motivi ili potrebe koje se nalaze na nižem nivou su sličnije kod većeg broja ljudi i obratno. Preferirajući motive sa viših nivoa, pojedinac ističe svoju humanost, individualnost, psihičko zdravlje.

FIZIOLOŠKE POTREBE ILI MOTIVI

Potrebe sa najnižeg nivoa Maslovljeve hijerarhijske ljestvice, fiziološke potrebe, imaju vitalnu važnost, jer se njihovim zadovoljavanjem pojedinac održava u životu. U slučaju nezadovoljavanja nekog od ovih motiva dolazi do umiranja organizma. U ovu grupu fizioloških potreba spadaju: potreba za hranom, kisikom, vodom, spavanjem, seksom, zaštiti-

tom od ekstremnih temperatura, potrebom za izlučivanjem štetnih materija iz organizma itd.

Kad organizam zadovolji ove potrebe, javljaju se nove, još više potrebe. *“Glavna implikacija rečenog jeste da u teoriji motivacije podmi- renje postaje isto toliko važan motiv koliko i lišavanje, jer oslobada orga- nizam od dominacije potreba koje su po svojoj prirodi više fiziološke i na taj način dopušta da se pojave drugi, po svojoj prirodi viši društveni cilje- vi”*, (Maslow, 1982).

POTREBE ILI MOTIVI ZA SIGURNOŠĆU

Druga grupa motiva ili potreba se javlja kad su zadovoljene osno- vne životne ili fiziološke potrebe ili motivi. Maslov ih je grubo svrstao kao potrebe za sigurnošću. Tu spadaju motivi za: bezbjednošću, stabilno- šću, zavisnošću, zaštitom, slobodom od straha, strepnje i haosa, potrebe za redom i strukturom, zakonima, granicama, snažnim zaštitnikom itd. Raspravljajući o ovoj grupi potreba, Maslov ističe da se one bolje uočava- ju kod male djece nego kod odraslih ljudi. Za tu tvrdnju navodi dva razlo- ga. Prvo, zato što se kod male djece jasnije javlja reakcija na ugrožavanje i opasnost. Razlog za to je opet, što djeca ovu reakciju, za razliku od odr- slih, uopće ne prikrivaju. Drugo, djeca svojim ponašanjem pokazuju veli- ku naklonost prema neporemećenoj rutini, ustaljenom ritmu života.

Rastom i razvojem pojedinca, neke od ovih potreba se smanjuju u svom obimu, snazi, ili se pak modificiraju. One su ipak prisutne cijeloga života, a najviše dolaze do izražaja u opasnim situacijama kao što su bole- sti, zemljotresi, rat, poplave itd.

POTREBE ILI MOTIVI ZA PRIPADANJEM I LJUBAVLJU

Nakon zadovoljenja fizioloških potreba i potreba za sigurnošću, javljaju se potrebe za pripadanjem i ljubavlju. Pojedincu sada teško pada odsustvo djeteta, drage žene, prijatelja, kolega sa posla itd. On onda traži odnose sa drugim ljudima, tražeći svoje mjesto u grupi kojoj pripada, po- lazeći uglavnom uvijek prvo od svoje porodice. Tada se izbjegavaju situ- acije usamljenosti, socijalne izoliranosti, odbačenosti.

U slučaju da dođe do nezadovoljenja ovih motiva, može doći do teških negativnih posljedica, kako za pojedinca, tako i za širu društvenu zajednicu. Posljedice se uglavnom javljaju u obliku socijalne neprilagode- nosti i patoloških oblika ponašanja. Usamljen čovjek gubi povjerenje u druge ljude, ljubav i pažnja mu postaju strani i on ih nije u stanju prihvatiti. Pojedinci se tada još više zatvara u sebe, strahujući od kontakata sa

drugim ljudima. U vezi sa ovom pojavom, u posljednje vrijeme se sve više koristi tehnika psihološke terapije koja se zove - tehnika treniranja senzitivnosti ili osjetljivosti. Misli se na osjetljivost i senzitivnost na druge ljude i tehnika se i odvija u tom pravcu. Ljudi se treniraju da povrate smisao i mogućnost ostvarivanja kontakata sa drugim osobama razvijajući potrebu za takvim ponašanjem.

Kad raspravlja o ljubavi Maslov, vidi visoku korelaciju između zdravog života odrasle osobe i ljubavljive ispunjenog odgoja u mladosti. To potvrđuju brojna istraživanja, a on smatra ljubav osnovnim uslovom za zdrav razvoj pojedinca.

On se dalje ne slaže sa mišljenjem Frojda, da su ljubav i odanost derivati seksualnog nagona. Maslov pravi razliku između ljubavi i seksualnog nagona, naglašavajući, da ljubav karakterišu osjećaji i doživljaji koji ne postoje kod seksualnog nagona. Pored uzajamnog poštovanja i divljenja, ljubav po Maslovu karakteriše i međusobno povjerenje, kao i podjednako davanje i primanje ljubavi.

POTREBE ILI MOTIVI ZA CIJENJENJEM ILI SAMOPOŠTOVANJEM

Većina ljudi ima potrebu za samocijenjenjem i samopoštovanjem, kao i potrebu da bude cijenjena od strane drugih ljudi. Kada čovjek ima potrebu za samopoštovanjem i samocijenjenjem znak je da sebe želi smatrati sposobnim, vrijednim, nekim ko se može uspješno nositi sa životnim problemima i savladavati ih. Tada se javlja potreba za snagom, postignućem, dovoljnošću, kompetencijom, nezavisnošću i slobodom.

S druge strane imamo potrebe koje Maslov definiše kao poštovanje ili cijenjenje od strane drugih. To su motivi za dobrim glasom, prestižom, statusom, slavom, sjajem, vlašću, priznanjem, pažnjom, prihvaćenošću, dostojanstvom, uvažavanjem itd.

Veoma je važno za razvoj i funkcionisanje pojedinca da uvijek ima makar u određenom obimu ove potrebe. To ljudima pruža mogućnost da se osjećaju jakim, neugroženim, sposobnim, sigurnim, uvažavanim, vrijednim itd. Nezadovoljavanje ovih motiva izaziva kod pojedinca negativne posljedice koje dovode do osjećaja neadekvatnosti, nesposobnosti, slabosti, neprilagodivosti, inferiornosti itd. Takvo stanje ga može potpuno obeshrabriti, dovesti ga u stanje beznada, beskorisnosti itd.

POTREBA ILI MOTIV ZA SAMOOSTVARIVANJEM

Za Maslova je ličnost samoaktualizirana tek onda kada postane ono što je mogla postati. On ističe, da muzičar mora da se bavi muzikom, slikar mora da slika, kuhar mora da kuha itd. Ove potrebe su na petom nivou na Maslovljevoj skali potreba i mogu se zadovoljiti tek nakon zadovoljenja svih potreba na nižim nivoima u njihovoj hijerarhiji.

Ljudi na različite načine realiziraju ovu potrebu, što prije svega zavisi od sklonosti pojedinca i određenih sposobnosti. Maslov ističe, da na ovom nivou hijerarhije potreba postoje najveće razlike i specifičnosti među ljudima. Potpuno samoostvarenje dostigne veoma mali broj ljudi. Razlozi za to su višestruki i navest ćemo neke (prema Fulgosi 1987):

- Većina ljudi ne poznaje svoje potencijalne mogućnosti;
- Jedan od razloga je okolina u kojoj pojedinci žive i rade;
- Postoje društva u kojima pojedinci cijelog života nisu u stanju zadovoljiti potrebe sa nižih nivoa Maslovljeve ljestvice;
- Izrazito negativan utjecaj na samoostvarenje pojedinca imaju nezadovoljene potrebe za sigurnošću.

To su razlozi radi kojih Maslov smatra da je društvo osnovni uzrok tome, da veliki broj ljudi nikada ne sazna svoje vlastite mogućnosti i što ih nikada ne ostvari. Zato on kaže da treba mijenjati društva tako da ona omogućuju lakše i potpunije zadovoljavanje potreba svojih članova. Samoostvarenje pojedinca pretpostavlja maksimalnu otvorenost pojedinca za nove ideje i nove doživljaje.

Istaknimo na kraju ove kratke rasprave Maslovljevog prikaza potreba ili motiva, da on pravi još jednu podjelu motiva. Prema njoj treba razlikovati dvije vrste motiva:

1. Motive nedostatka ili deficijentnosti (fiziološke ili biološke potrebe i potrebe za sigurnošću), i
2. Motive rasta ili metapotrebe (one koje su povezane sa urođenom tendencijom za ostvarenjem samoga sebe i zato čine daleke ciljeve u životu svakog pojedinca), (Maslow, 1967)

Za Maslova je psihološki zdrava osoba tek onda kada zadovolji sve svoje potrebe i motive i kad se potpuno razvije. Kako takvu mogućnost ima veoma mali broj ljudi, dolazimo do zaključka, da je većina ljudi psihološki bolesna. Takve bolesti Maslov naziva "*metapatološkim*", a

pod njima smatra: apatiju, alijenaciju, depresiju, cinizam, bespomoćnost, zavist, zlobu itd. On dalje ističe, da su metamotivisane osobe odane istini, ljepoti, dobroti, pravdi, redu, usavršavanju itd.

“Za više razvijene osobe, “pravo” je više način traženja pravde, istine, dobrote, itd. negoli način traženja finansijske sigurnosti, obožavanja, statusa, prestiža, dominacije, muškosti itd.” (Maslow, 1982).

Govoreći o trećoj dimenziji ličnosti Musek (1993) kaže: *“Prednaučno i naučno proučavanje čovjekove motivacije nam govori, da čovjekovi motivi nisu jednostavni i da djeluju nekako u tri ravni. Jednu ravan predstavljaju čovjekovi nagoni, koji se tiču života i očuvanja pojedinca. Ti motivi u suštini regulišu čovjekov organizam. Njihovi glavni zastupnici su biološko i nagonsko djelujuće potrebe. Drugu ravninu predstavljaju motivi koji regulišu odnose pojedinca sa drugim, međusobne odnose i socijalni suživot. Predstavnici te ravni su socijalni motivi i društveni moral. Treću ravninu predstavljaju motivi, koji uređuju čovjekov lični i duševni rast, njegovo samoostvarivanje i njegovo traženje smisla. Predstavnici te ravni su duševni ideali i vrijednosti”.*

Vratimo se sada na početak ovog kratkog prikaza procesa motivacije. Pokušajmo dati odgovore na postavljena pitanja, zašto pojedinci postaju delinkventi, a drugi ne? Zašto su neki skloni devijantnom ponašanju, a drugi ne? U odnosu na motivaciju, Zvonarević, (1978) to objašnjava na sljedeći način.

Ključna kategorija za pojavu devijantnog ponašanja je želja pojedinca. Kategorija želje prolazi kroz dvije faze:

1. Prvi dio faze je pojavljivanje želje.
2. Drugi dio faze je poduzimanje ili nepoduzimanje akcije.

Želje se kod čovjeka javljaju, traju i mijenjaju se. Neke od želja se realizuju, a neke pak ne. I upravo realizacija tih želja ja psihokriminalni problem. Analogno tome postavljamo pitanje, zašto većina ljudi ne postaje delinkventna i nikada ne učine neku devijantnu--kriminogenu radnju. Navest ćemo nekoliko do sada izvedenih faktora--razloga:

- Takve osobe nemaju grešnih želja, rekli bismo, normalni su;
- Nemaju prilike (ponekad prilika čini čovjeka lopovom);
- Nemaju znanje, vještine, navike (za obijanje kase sa novcem, proizvodnju heroina je potrebno stručno znanje);
- Nemaju potrebnu energiju i upornost (višednevne priprema za akciju, praćenje žrtve itd.);

- Nemaju emocionalne čvrstine (za mnoga krivična djela je potrebna izuzetna emocionalna čvrstoća, da bi nadjačala eventualne osjećaje samilosti);
- Imaju izgrađen sistem moralnih normi (izgrađena svijest o sebi i drugima);
- Imaju naglašen strah od moralnih i legalnih sankcija i kazna.

Delinkventene osobe međutim uspijevaju razbiti taj strah od moralnih i legalnih sankcija i kazni. Pomoćnici za razbijanje tog straha su im afekti (ubistvo na mah). Dalje, takve osobe posjeduju izrazit kriminalni optimizam (mnogi od njih se nadaju da nikada neće biti otkriveni i uhvaćeni). Ponašanje takvih osoba determiniše između ostalog i proračunati rizik (bez rizika nema ni dobitka). Na kraju, oni imaju internalizovan drugačiji sistem moralnih normi (npr. krvna osveta, moralno je dozvoljena u okviru mikro zajednice, legalni zakoni je sankcionišu).

Rezimirajući ovo poglavlje, možemo reći, da su svi čovjekovi postupci, osim bezuslovnih refleksnih pokreta, motivisani. Postupke pojedinca određuju kako tjelesne i duhovne potrebe tako i shvaćanje sredine i pravila društva, koji imaju svoje dalje porijeklo u trenutnim odnosima koji vladaju u društvu. Već ranije smo istakli, da čovjek nije u stanju da se ponaša u suprotnosti sa svojim fiziološkim potrebama jer time direktno ugrožava normalan razvoj organizma. Također se nije u stanju odreći ni duhovnih potreba za muzikom, knjigom, sportom, zabavom itd. Te nazad, ako se pojedinac na prilagodi uslovima sredine u kojoj živi i razvija se, ako se ponaša suprotno običajima i zakonima sredine u kojoj se kreće, osim toga što će kad tad biti kažnjen, njegovi će postupci dovesti do njegove potpune propasti kao jedinke.

O toj isprepletenosti motiva potiskivanja i motiva privlačenja (Musek, 1993) kaže: *“U ponašanju čovjeka se isprepliću motivi potiskivanja i motivi privlačnosti. Nagonske težnje se u našem ponašanju suočavaju s duševnim, a sa njima se takode i povezuju. Veza između muškarca i žene se može odigrati u potpunosti na nagonskoj ravni spolnosti, a isto tako potpuno na duhovnoj ravni. U odnosu do voljene osobe se može združiti i spolna, nagonaska težnja za ljubavlju u smislu potpune osobne, a takode i duhovne, nadosobne naklonjenosti i privrženosti. Ta mogućnost udruženja nagonaskih i duhovnih motiva i doživljaja je specifično ljudska, i u sebi skriva ključ za razumijevanje čovjekove prirode i egzistencije. U njoj je čovjek najbliži dubini svoje prirode i svoga smisla i istovremeno prirode i smisla drugog čovjeka”*.

Moral i devijantno ponašanje

Moral možemo definisati kao poseban dio društvene svijesti, a koji čini sistem normi, dužnosti i vrlina. Te vrline, dužnosti i norme imaju jedno opće važenje za sve pripadnike neke društvene zajednice i ispoljavaju se u jednom društvu u obliku savjesti.

Kako ističe Rot (1989), o moralnoj svijesti ne govorimo kao o nekom specifičnom motivu, kao što je, naprimjer, afilijativni motiv ili motiv za postignućem. Ona je međutim veoma važna pokretačka snaga svakog čovjeka i dolazi do izražaja u različitim aktivnostima ljudi. Počivajući na autonomiji, na svijesti pojedinca o ličnoj vlastitoj odgovornosti za svoje ponašanje, iz nje nastaje onaj oblik odnosa čovjeka prema drugom čovjeku koji zovemo poštovanje drugog. čovjek može voljeti i životinje i stvari, ali može poštovati samo sebe i drugog čovjeka.

Izvore ovakvog odnosa Kant (1974), pronalazi u "*čistoj dobroj volji*" čiji je sadržaj poštovanje moralnog zakona koji nalaže da se radi tako da maksime, pravila tog rada mogu da važe kao pravila za sve ljude. Tek tada se, kako ističe Kant, uspostavlja onaj odnos prema čovjeku gdje čovjek nije samo sredstvo drugog čovjeka, već i cilj. Bit morala on pronalazi u svijesti o dužnosti, a dužnost je oblik poštovanja moralnog zakona. Moral je samo jedan od oblika ispoljavanja ljudskog života, a može se razumjeti samo u okviru cjeline životnih manifestacija.

Nema izgrađene moralne svijesti, bez usvajanja moralnih normi neke društvene zajednice. Pod utjecajem tih normi pojedinci grade svoj vlastiti moralni sistem i razvijaju određene moralne principe.

Prema (Rot, 1989), moralna svijest ili moralnost je psihološka dispozicija, veoma slična generalizovanim stavovima. čine je tri komponente:

1. Intelektualna, gdje spadaju znanja o moralnim proincipima prema kojima se treba ponašati, o tome kako se pojedini postupci vrednuju, kako da se primjenjuju određeni principi ponašanja itd.
2. Emocionalna, koju čine osjećanja u vezi sa postupcima koje ocjenjujemo kao moralne ili nemoralne, osjećanja moralne dužnosti kad se odlučujemo kako ćemo postupiti, osjećanja zadovoljstva kada postupamo u skladu sa moralnim normama i osjećanja krivice, kajanja i stida, kada kršimo te norme.
3. Konativna ili voljna komponenta, čini je spremnost za donošenje odluka da se postupa u skladu sa usvojenim moralnim normama, njihovo dosljedno izvršavanje.

Kako nisu uvijek jednako razvijene sve ove tri komponente i ne djeluju sve u svakoj situaciji. Pa čak i onda, kada su kod nekih ljudi relativno razvijene, i kada za te ljude ne možemo reći da nemaju moralne svijesti, dešava im se moralna nedosljednost. Razlog za to kako navodi dalje Rot, je, u tome što, osim moralne svijesti kao pokretačke snage akcija ljudi, djeluju i mnogi različiti motivi i drugo, što moralni ciljevi nisu jedini ciljevi čijoj realizaciji teže ljudi.

Kako je za kompletan proces socijalizacije neophodno da dođe do internalizacije određenih principa ponašanja, tako isto nema formiranja moralne svijesti bez internalizacije određenih moralnih vrijednosti.

Obratimo još pažnju na interesantno pitanje u okviru psihološkog razmatranja moralnosti, a to je razlika u moralnoj svijesti između različitih generacija. Te razlike su ustanovljene i te promjene se stalno odvijaju u skladu sa promjenama društvenih odnosa u nekoj sredini.

Rot (1989), o tome kaže: *“Uzimajući u obzir nužnost i zakonitost da se moralni principi, makar djelimično, vremenom mijenjaju, mnogi autori naglašavaju da glavni zadatak socijalizacije u formiranju moralnosti, ne bi trebalo toliko da bude u prenošenju i usadivanju specifičnih i fiksiranih normi i standarda, a kojih bi se trebalo nepromijenjeno pridržavati, nego, prije svega, u vaspitavanju djeteta da osjeća kao svoju potrebu da se u opredjeljivanju i postupcima rukovodi pravdom i pravednošću, u razvijanju kod djeteta težnje da u svemu što čini vodi računa i o drugima, u nastojanju da se kod njega razviju kao izraziti motivi, konkretno motiv za afilijacijom, motiv za pomoći drugima, težnja za napretkom i humanošću”*.

Moralna svijest nije isto što i samosvijest. Samoosvješćivanje uključuje u sebe razumijevanje mogućnosti prevazilaženja onih bitnih osnova ljudske realnosti radi kojih u moralnoj svijesti stalno dolazi do sukoba vrlina koje su usmjerene na opće dobro sa vrlinama usmjerenim na realizaciju ličnog dobra.

Recimo na kraju da čovjek ima svoj razum, pa i ličnu kulturu. Na te faktore ličnosti usmjerimo našu pažnju jer, u daljem razvoju čovječanstva moramo zajedno sa drugim oblastima međuljudskih odnosa na njih ozbiljno računati. Svjesno i razumno “Ja“ civilizovanog čovjeka je jak regulator odnosa do drugih i ne slažemo se sa onima koji kažu, da ne može utjecati na ispoljavanje nagonskih težnji i emocija. Za ne vjerovati je da beskrajno duga simbioza nagona i svijesti tokom ljudskog razvoja nije dovela do promjene u odnosu nagoni--svijest. Nismo sigurni da kod današnjih generacija postoji autonomija nagona koju svijest ne može korigovati.

Sadašnja ljudska svijest koja je u svojoj suštini društvena, dugo je evoluirala iz naših nagona. Tokom te evolucije i nagoni su čini nam se

postali ljudskiji, prilagodljiviji zahtjevima društva i naše svijesti. Svijest je bez sumnje dobar i jak faktor u stalnoj borbi sa nesvjesnim i nagonkim. Zaista nije svejedno da li ćemo se prepustiti neobuzdanostima naših impulsa ili ćemo svoje svjesno "Ja" maksimalno angažovati protiv njih i učiniti da se oni javljaju u što civilizovanijem obliku.

Vrijednosti - usmjerivači ponašanja čovjeka

Problemom čovjekovih vrijednosti i njihove uloge u ukupnom ponašanju čovjeka se prvo počela baviti filozofija. Za filozofe je vrijednost; *"način postojanja ljudske realnosti, ona je sama i činjenica ljudskog života i kriterij izbora u postavljanju ciljeva ljudske prakse. Preko vrijednosti se izražava naš odnos prema prirodi, društvu i sebi samima. Preko svijeta vrijednosti se ispoljava očovječena priroda, naš društveni život i naša subjektivnost. Vrijednost je rezultat opredmećivanja čovjeka, izgradnje objektivne realnosti, društvenih uslova tog opredmećivanja i ekspresije onoga što je čovjek od sebe stvorio u tom procesu"* (Životić, 1986).

Filozofi dalje ističu, kako se vrijednosti mogu tumačiti kao činjenice društvenog života, kulture, simboličkih sistema itd., međutim, do biti vrijednosti se može doći samo razumijevanjem historijske prakse onoga ko vrijednostima daje smisao--samog čovjeka.

Filozofiju ne interesuje, kakve su vrijednosti, nego prije svega kakve bi trebale biti. Kako ističe (Musek, 1993), istraživanje što bi to trebale biti vrijednosti, ustrojavanje idealnih tipova i kategorija vrijednosti traje od Platonove ideje dobrog do Sprangerovih tipova vrijednosti i nekih drugih modernijih kategorizacija vrijednosti.

Za psihologiju je za razliku od filozofskog pristupa vrijednostima, važno kakve su vrijednosti na osnovu iskustva ljudi. Empirijska naučna istraživanja ljudskih vrijednosti nam možda mogu dati odgovore, kako kaže Musek (1993), koje vrste vrijednosti doživljavaju pojedinci, grupe i kulture; kako se grupišu te vrijednosti kod pojedinaca i grupa, kako se razvijaju vrijednosti i vrijednosne orijentacije, kakav je odnos vrijednosti i drugih karakteristika ličnosti, te do neke mjere nam mogu dati odgovore na pitanje, koje vrijednosti čine čovjeka zadovoljnijim samim sobom, životom i koje su to vrijednosti koje mu osmišljavaju egzistenciju.

Baveći se i sam više godina istraživanjem vrijednosti Musek (1993), daje izvanredan klasifikacijski presjek vrijednosti od antičkih vremena do danas:

AUTOR	KLASIFIKACIJSKE KATEGORIJE		POJEDINAČNE VRIJEDNOSTI
Aristotel	dianoetične (razumske) vrline		um, nauka, mudrost, umjetnost praktična pamet,
	etične (prirodne) vrline		hrabrost, umjerenost, savladanost, darežljivost samopoštovanje, blagost, pristojnost, prijateljstvo, prevednost,
tradicionalne			“pulchrum” (ljepota), “verum” (istina), “bonum” (dobro)
antičke vrijednosti			(dobrota, plemenitost)
kršćanske vrijednosti			vjera, nadanje, ljubav
Nietzsche	apolonske vrijednosti		harmonija, red, samodisciplina, moral, razum
	dionizijske vrijednosti		moć, sloboda, uživanje, instinktivnost, strast
Spranger	teorijske vrijednosti estetske vrijednosti ekonomske vrijednosti socijalne vrijednosti političke vrijednosti religiozne vrijednosti		istina, ljepota, harmonija, korist, ljubav do bližega, altruizam, vlast sveto, božansko
Veber	hedonske vrijednosti		prijatnost—nepri-

	estetske vrijednosti logične vrijednosti aksiološke vrijednosti elektivne vrijednosti hagiološke vrijednosti		jatnost ljepota— ružnoća istina--neistina vrijednost—ne- vrijednost sloboda— nesloboda svetost—ništavnost
Scheler	životne vrijednosti		uživanje, korisnost
Ingarden	kulturne vrijednosti estetske moralne etičke	spoznajne ljepota	istina moralna načela, karakterne vrijednosti etički principi i ideali
Heller	primarne		dobro—slabo
	sekundarne	hedonske utilitarne vrijednosti uspjeha vrijednosti primjerenosti saznajne estetske moralne religiozne	prijatno—neprijatno korisno—nekorisno uspješno—neuspješno primjerenoneprimjerenost istinito—neistinito lijepo--nelijepo moralno primjerenomoralno neprimjerenost svetost—ništavnost
	tercijalne	npr. muzičke	tonska harmoničnost, melodičnost...

Kluckho- hn	modalnost:	pozitivne, negativne	
	sadržaj:	estetske, moralne, sa- znajne...	
	intencionalnost:	instrume- ntalne, te- rminalne	
	opštost:	generalne, specifične	
	intenzitet:	centralne, periferne	
	eksplicitnost:	implicitne, eksplicitne	
	obim:	individu- alne, gru- pne, kultu- rne	
	organiziranost:	izolovane, integrisane, hijerarhizi- rane	
Murray	posjedovanje	vlasništvo, imanje, bla- gostanje(dobro)	
	tjelesno zdravlje	zdravlje, dobro se osjećati, udobnost	
	autoritet	norme, uzo- ri	
	zbližavanje	vezanost, naklonjeno- st, ljubav	
	znanje	spoznaja, znanje, isti- na	
	estetska forma	ljepota, ha-	

		rmonija, upotpunje- nje	
	ideologija	duševne i vrijednosti mišljenja	
Morris	dionizijske vrijednosti	osjećajno uživanje	
	prometejske vrijedno- sti	vrijednosti akcije i na- pretka	
	budističke vrijednosti	vrijednosti samoko- ntrole i ispunjenja	
Rokeach	terminalne vrijednosti	lične	npr. mudrost
		societalne	npr. mir u svijetu
	instrumentalne vrije- dnosti	moralne	npr. poštenost
		kompetenci- one	npr. sposobnost
Petrović	utilitarne vrijednosti	korist	
	hedonističke vrijedno- sti	uživanje	
	sentimentalne vrije- dnosti	osjećajne vrijednosti	
	vrijednosti znanja i ra- da	radinost, znanje	
	moralno--altruističke vrijednosti	poštenje, dobrota	
Makarović	egocentrične	subjektivne	hedonističke
	alocentrične	subjektivne	idealističke
	egocentrične	objektivne	tekovinske
	alocentrične	objektivne	progresivne
Hofstede	vrijednosti individu- alne kulture		

	vrijednosti kolektivne kulture		
Schwartz	individualne vrijednosti	sigurnost konformnost tradicija blagonaklonost univerzalnost samousmjerenje stimulacija hedonizam dostignuća moć	
	kulturne vrijednosti	kolektivism hijerarhija majstorstvo afektivni individualizam intelektualni individualizam socijalni interes harmonija	
Musek(1991)	lične vrijednosti	vrijednosti lične harmonije, hedonističke, duhovne, proindividualne, prosocialne, samoaktualizacijske vr.	
	interpersonalne vrijednosti	mir i blagostanje, porodične vrijednosti	

		dnosti, vrijednosti autoriteta i socijalnog reda, demokratske vrijednosti, vrijednosti nacionalne povezanosti, vrijednosti društvene povezanosti	
	nadpersonalne vrijednosti	religiozne vrijednosti, vrijednosti transcencije	
Musek (1993)	dionizijske vrijednosti	hedonske	hedonističke vrijednosti (osjećajno uživanje, ugodnost, senzualni hedonizam, društveni hedonizam zabave)
		potencijske	statusne vrijednosti, uspješnost i dosezi, patriotske vrijednosti
	apolonske vrijednosti	moralne	tradicionalne moralne vrijednosti i ideali
			(poštenost, porodične vrijednosti, dobrota, moral)
			demokratske vrijednosti, vrijednosti harmonije i

			blagostanja
		ispunjenja	saznajne vrijednosti kulturne (duhovne) vrijednosti
			samoaktualizacijske vrijednosti
			religiozne vrijednosti

Istražujući vrijednosna usmjerenja ispitanika u više navrata Musek (1993) prikazujući dobijene rezultate ističe da sve faktorske analize govore prvo o dvije grupe vrijednosti koje su nasićene sa dva kvazigeneralna faktora vrijednosti.

Prvu grupu čine apolonske vrijednosti u kojoj su vrijednosti koje predstavljaju ideale harmonije, vrijednosti ličnih zadovoljstava, vrijednosti povezane sa moralnim normama, dužnostima, te one koje su povezane sa duhovnim rastom, realizacijom i transcedencijom.

Drugu grupu čine dionizičke vrijednosti gdje spadaju vrijednosti uspjeha i hedonske vrijednosti. Te vrijednosti su povezane sa uspjehom u radu, reputacijom, u vezi sa korisnošću, materijalne vrijednosti, vrijednosti uživanja itd.

Izdvajanjem većeg broja faktora ove dvije grupe vrijednosti se razdvajaju, svaka na po dvije velike kategorije vrijednosti. Tako se grupa apolonskih vrijednosti razdvaja na dvije podgrupe, i to: opće moralne odnosno etičke i vrijednosti ispunjenja. Grupa dionizičkih vrijednosti se razdvaja na hedonističke vrijednosti i vrijednosti moći i uspješnosti.

Faktorskom analizom 54 vrijednosti Musek (1993) otkriva 11 vrijednosnih faktora koji objašnjavaju približno 72 postotaka cjelokupne varijabilnosti u korelacijskoj matrici među vrijednostima. On kaže: "*Pojedine faktorske dimenzije možemo psihološki tumačiti kao sadržajne dimenzije, koje povezuju više vrijednosti u zajedničke kategorije; u tim dimenzijama takođe vidimo psihološku podlogu za vrijednosna usmjerenja*".

Vrijednosne orijentacije srednjeg obima sa reprezentativnim vrijednostima izgledaju ovako:

1. *Usmjerenost ka tradicionalnim životnim etičkim idealima i moralu (tradicionalna etička orijentacija) -- POŠTENOST, DOBROTA, RADINOST, SOLIDARNOST, PARTNERSTVO.*
2. *Usmjerenost ka statusu i reputaciji -- NADMAŠIVANJE, MOĆ, SLAVA, UGLED, DINAR.*

3. *Usmjerenost ka samoaktualizaciji -- SAMOISPUNJENJE, ZNANJE.*
4. *Usmjerenost ka osjećajnom i socijalnom hedonizmu – DRUŠTVENOST, ZABAVA, SLOBODNO KRETANJE, UZBUDLJIV ŽIVOT.*
5. *Usmjerenost ka societalnim i demokratskim idealom -- JEDNAKOST, NACIONALNA JEDNAKOPRAVNOST, SLOGA, MIR.*
6. *Usmjerenost ka kulturnim vrijednostima -- UMJETNOST, KULTURA.*
7. *Usmjerenost ka očuvanju (sigurnosti) -- DUG ŽIVOT, ODMOR.*
8. *Usmjerenost ka religioznim vrijednostima -- VJERA.*
9. *Usmjerenost ka zbližavanju -- PORODIČNA SREĆA, NADANJE, LJUBAV, ZDRAVLJE, VJERNOST.*
10. *Usmjerenost ka saznajnim idealima -- ISTINA, MUDROST.*
11. *Usmjerenost ka redu i rodoljublju -- ZAKONI, PATRIOTIZAM.*

Postavimo si sada pitanje, nisu li vrijednosti te koje ocrtavaju puteve naših života? Za Frankla (1981), po kome nema života bez smislenog života, vrijednosti su samo opći pojmovi smisla. Ako želimo živjeti, (a živimo), znači, uvijek smo u traganju za smislom našega života. O ovome Maslow (1982) kaže:

“Načela i vrijednosti beznadežnog čovjeka i psihološki zdravog čovjeka moraju se bar na neki način razlikovati. Oni suštinski drugačije opažaju (tumače) fizički svijet, društveni svijet i privatni psihološki svijet, za čiju je organizaciju i ekonomiju dijelom odgovoran sistem vrijednosti osobe. Za čovjeka čije su osnovne potrebe uskraćene, svijet predstavlja opasno mjesto, džunglu, neprijateljsku teritoriju koju nastanjuju:

- a) *oni kojima on može vladati i*
- b) *oni koji njime mogu vladati.*

Njegovim sistemom vrijednosti, slično sistemu vrijednosti stanovnika džungle, nužno vladaju niže potrebe, naročito materijalne potrebe i potrebe za sigurnošću. Osoba čije su osnovne potrebe zadovoljene u drugačijem je položaju. Ona može sebi dozvoliti, upravo svom stanju izobilja, da prihvati zdravo za gotovo ove potrebe i njihova zadovoljenja i da se posveti podmirenju viših potreba. Ovim želimo da kažemo da su njihovi sistemi vrijednosti različiti, da u stvari moraju biti različiti”.

Ima li razloga da vjerujemo da su vrijednosti pokazivači naših životnih puteva, postavlja pitanje Musek (1993) i odmah daje odgovor.

Naše ponašanje determinišu dva usmjerivača. Jedan je strah, a drugi su želja i nada. Zbog straha bježimo od nekih stvari, a želje i nada nas opet privlače mnogim stvarima. Strah pred bolešću savladujemo nekim hedonskim ugodajem, strah pred neuspjehom, ispunjenjem nekih statusnih želja, ali strahove pred praznim životom, stagniranjem, duševnim siromaštvom, smrću i gubljenjem lične egzistencije možemo otkloniti samo nekim dopunskim nadanjima. Ustvari, dopunskim nadanjima uklanjamo sve strahove, i kada to ustanovimo, počinjemo vjerovati, da su naše vrijednosti i njihova razvojna hijerarhija naš lični životni usmjerivač.

“čovjekova svjesna i nesvjesna usmjerenost ka ispunjenju i vrijednostima, u kojima se ogleda želja ka ispunjenju, utemeljuje sav naš vrijednosni svijet sa smislom. Smisao života ćemo razumjeti, ako shvatimo naš život ne kao neku datost, nego kao poslanstvo i zadatak. Takav život vodi čovjeka od straha ka nadanju, od neznanja ka spoznaji i od mržnje ka ljubavi. Vrijednosti su zato, da nam pokažu taj put” (Musek, 1993).

Stavovi

Stavovi su proizvod kako ličnog životnog iskustva pojedinca, tako i procesa vaspitanja počevši od porodice, škole, radnog kolektiva do ostalih institucija karakterističnih za neku društvenu zajednicu. Stav je pojam koji potpunije objašnjava složeno ljudsko ponašanje i obično se razlikuju tri komponente stava:

1. Kognitivna (intelektualna), koju čine znanja i shvaćanja o objektima u odnosu na koje imamo stav;
2. Emocionalna, što znači da stavovi uvijek uključuju i osjećanja u vezi sa objektom prema kome postoji stav;

Konativna (voljna), koja se opet sastoji u tendenciji da se učini nešto u odnosu na objekat prema kome imamo stav (prema Rotu, 1989).

Mada značajni u objašnjavanju društvenog ponašanja čovjeka, stavovi su postali predmet naučnog interesa relativno kasno. Naime, prvi radovi nastali proučavanjem stavova datiraju tek nakon prvog svjetskog rata. Danas se za stavove interesuju ne samo naučnici koji ih proučavaju, nego i mnoge političke organizacije, velike privredne korporacije, koje se interesuju za odnos stanovništva prema nekim društvenim pojavama, kretanjima na tržištu, a sve u cilju građenja adekvatnih političkih i propagandnih aktivnosti.

Postoji više definicija pojma stava od koji ćemo navesti neke:

Prema Rotu (1989), Morgan (1956) definiše stav kao tendenciju da se bilo pozitivno bilo negativno reaguje prema određenim osobinama, objektima ili situacijama.

English i English (1958) daju širu definiciju stava koja obuhvaća više karakteristika. Za njih je stav trajno stečena predispozicija da se na dosljedan način ponaša prema nekoj grupi objekata. Objasnjavajući šire ovu definiciju Rot (1989) kaže:

“Ova definicija ukazuje već na neke posebne karakteristike stava:

1. da je on predispozicija, tj. da pretstavlja spremnost da se na poseban način odnosi prema određenim objektima, a za što postoji i relativno trajna fiziološka osnova;
2. da je stav stečena predispozicija, tj. da stavovi nisu urođeni nago u toku života pojedinca formirana spremnost da se na određeni način reaguje. Stavovi nisu naslijedom preuzeti nego su naučeni;
3. da je stav osnova na dosljedan način ponašanja prema nekoj grupi objekata i da zato utvrđivanje stavova omogućava predviđanje ponašanja.

Još više karakteristika pojma stava je dao u svojoj definiciji Olport (1935). Za njega je stav mentalna i neuralna spremnost, nastala na osnovu iskustva, koja vrši direktivni i dinamički utjecaj na reagovanje pojedinca na objekte i situacije sa kojima dolazi u dodir.

Kreč i Kračfild (1973) ovako definišu pojam stava: “Jedan stav može se definisati kao trajna organizacija opažajnih, nagonskih, osjećajnih i prilagodavajućih procesa vezanih za neki predmet čovjekovog svijeta”.

Pomenut ćemo na kraju još jednu definiciju pojma stav čiji su autori Kreč, Kračfild i Balaki (1972). Oni kažu, da su stavovi: “Trajni sistemi pozitivnih ili negativnih ocjenjivanja, emotivnih stanja i djelatnih tendencija za ili protiv u odnosu na društvene objekte”.

Za stavove ja karakteristična njihova prediktivna vrijednost u okviru ponašanja pojedinca u različitim životnim situacijama. Oni su stoga postali prema mišljenju mnogih psihologa jedan od dominantnih problema socijalne psihologije.

Govoreći o prirodi stavova Kreč i Kračfild (1973) navode, da se priroda stavova može opisati iz pet glavnih aspekata i to:

1. *Ekstremnost*, a odnosi se na to koliko je neki stav pozitivan i negativan prema nekome ili nečemu;
2. *Saznajni sadržaji stavova*, gdje ističu da postoji raznovrsnost saznajnih sadržaja jednog istog stava koji imaju različiti ljudi;
3. *Diferencijacija stavova*, što znači, da su neki stavovi jasni, visoko strukturisani, dok su drugi naodređeni, magloviti i slabo povezani;

4. *Izolacija stavova*, gdje se daje objašnjenje, da se stavovi razlikuju i po stepenu povezanosti sa drugim stavovima iste osobe;
5. *Snaga stavova*, o kojoj isti autori kažu, da se neki stavovi održavaju dugo vremena bez obzira na neke suprotne dokaze. Te stavove oni nazivaju čvrstim. S druge strane postoje slabi stavovi koji se pod raznim pritiscima lahko mijenjaju.

Rot (1989) dijeli stavove prema više kategorija. Stavovi mogu biti lični i socijalni. Lični stavovi se odnose samo na jednog pojedinca, dok su socijalni stavovi zajednički za više ljudi u odnosu na neke društveno značajne pojave, događaje itd.

U odnosu na to na koje se oblasti i pojave društvenog života odnose, socijalni stavovi mogu biti: politički, ekonomski, estetski itd.

Stavovi se razlikuju i u odnosu na njihovu logičku zasnovanost, te se kao vrsta stavova izdvajaju predrasude. To su neosnovani, teško promjenjivi stavovi koji su praćeni intenzivnim emocijama. Pod predrasudama se u najužem smislu smatraju negativni stavovi prema nekoj društvenoj grupi (vjerska, rasna ili etnička grupa).

Sekord i Bakman prema Petković i Magdalenić (1977) ističu, da stav nije izravno dostupan perceptivnom zahvaćanju. Oni kažu: "Pod stavom se obično podrazumijeva "hipotetska konstrukcija" koja nije direktno dostupna opažanju, nego se o njoj zaključuje na osnovu verbalnih iskaza ili ponašanja". Ovdje je važno, da li će stvarno ponašanje biti identično verbalnom iskazu stavova, pri čemu treba obratiti pažnju na sljedeće okolnosti:

- I različiti situacioni momenti mogu dovesti do toga da ponašanje ne bude u skladu sa verbalnim iskazom stava, odnosno sa unutrašnjim stanjem koje je izraženo u verbalnom iskazu;
- Nekada se stavovi odnose na situacije u kojima se veliki broj nosilaca tih stavova ne može nikada naći direktno. Prema takvim situacijama može samo verbalno manifestovati svoj stav.
- Ima situacija kada osoba koja izražava svoj stav prema nečemu nije svjesna, da se taj njen verbalni izraz ustvari odnosi na nešto drugo.
- često nam se dešava da neke svoje stavove iznosimo tek onda kada to neko od nas traži (neka anketa), te da nije toga, taj bi stav ostao pritajen.

U raspravi o formiranju stavova istaknut ćemo tri ključna izvora stava:

1. Naše iskustvo koje stječemo makar na dva načina: neposredno, zadovoljavajući različite potrebe i posredno putem različitih informacija koje do nas dopiru;

2. Preko raznih društvenih grupa, kao regulatora ljudskog ponašanja, kao neposredni izvor informacija i gotovih stavova koje pojedinac prihvaća:
3. Treći i najvažniji izvor stavova su osobine ličnosti. Recimo i to, da sami stavovi kada jednom budu usvojeni postaju jedna od osobina ličnosti i pomažu u formiranju nekih novih stavova.

Već usvojeni stavovi se teško mijenjaju, a od faktora promjene Petković i Magdalenić (1977) navode dva koji se odnose na same stavove, i to prvo njihov funkcionalni karakter, što se ogleda u njihovom služenju zadovoljavanja nekih čovjekovih potreba, te u njihovom djelovanju na čovjekovo ponašanje u cjelini. Drugo, kod promjene stava značajnu ulogu igraju karakteristike samog stava. Ako su mu dimenzije izraženije stav se teže mijenja. Lakše je promijeniti stav u pravcu u kojem je već formiran, pozitivan u još pozitivniji, nego npr. mijenjati negativan stav u pozitivan ili obratno.

Sljedeća dva faktora bitna kod promjene stava su, prvo, njegove karakteristike ličnosti kao: inteligencija, povodljivost ili sugestibilnost te frustraciona tolerancija i drugo društvene grupe u kojima pojedinac živi i kreće se.

Recimo na kraju, da čovjek u stalnoj interakciji sa svijetom oko sebe formira stavove prema svemu onome što za njega postoji i ulazi u njegov "psihološki svijet" koji Petković i Magdalenić (1977) definišu: "kao onaj dio totalnog svijeta, onaj dio svega što postoji ili je nakad postojalo, s čime je pojedinac došao u dodir na bilo koji (izravni ili neizravni) način, kao sve ono što čini "inventar" čovjekovih spoznaja i čuvstava. I budućnost čini dio čovjekova psihološkog svijeta, ali samo kao sklop zamisli i predviđanja koja postoje u sadašnjosti".

SAŽETAK

Raspravljajući o devijantnom ponašanju u okviru neke društvene zajednice zapažamo nekoliko činjenica. Naime, svako društvo, uža i šira zajednica ljudi, određuje sebi određene norme ponašanja. Norme ponašanja se javljaju u dva oblika, tako da imamo, moralne i legalne norme ponašanja. Moralno je sve u jednoj društvenoj zajednici, uglavnom ono što se u toj zajednici smatra, dobrim, poželjnim ponašanjem. Legalne norme ponašanja, to isto društvo uglavnom propisuje određenim zakonima, kojima se decidno određuje, što je dozvoljeno, a što zabranjeno u toj društvenoj zajednici. Kažemo, uglavnom propisuje, jer se legalne norme javljaju i obliku običajnog prava.

Da bi se društvo zaštitilo od posljedica devijantnog ponašanja njegovih članova, određuje i moralne i legalne sankcije za eventualno takvo ponašanje. I dok je moralna osuda privatni čin svakog člana društva, legalne sankcije su javna stvar i za njihovo provođenje u potpunosti odgovara društvo.

Stavovi pojedinaca prema moralnim i legalnim normama ponašanja se često razlikuju. Moralne norme obavezuju samo one koji ih prihvate, i one se internalizuju u svijesti pojedinca, za razliku od legalnih koje su opće za sve članove društva i koje ne moraju biti psihološki internalizovane, (*"legalni strah"*) se često lakše podnosi nego grižnja savjesti.

Devijantno ponašanje ovisno o težini kršenja bilo legalnih, bilo moralnih normi, je velika opasnost za usvojeni sistem etičkih normi i društvenih vrijednosti, mnogo puta ekonomski teret za zajednicu.

Izvan ljudskog društva nema devijantnog ponašanja. Zato njegove uzroke moramo tražiti kako u općim kretanjima neke društvene zajednice (politički, ekonomski, ideološki, kulturološki), tako i u onim specifičnim (psihološke, biološke i socijalne determinante) svakog pojedinca čije je ponašanje okarakterisano kao devijantno.

Kada raspravljamo o devijantnom ponašanju uvijek to posmatramo u odnosu na nekog pojedinca, individu, ličnost. Ličnost se formira na osnovu naslijeđenih bioloških osobina čovjeka, uz bitan utjecaj društvene i prirodne sredine u kojoj raste i razvija se, kao i vlastite aktivnosti, dakle kroz proces socijalizacije.

10. LITERATURA

1. Adler, A. **Poznavanje čovjeka**. Novi Sad - Beograd, Matica Srpska Prosveta, 1984.
2. Bell, P., Greene, T., Fisher, J., Baum, A. **Environmental Psychology**. Harcourt Brace College Publishers, 1996.
3. Berger, J. **Psihodijagnostika**. Beograd, Nolit, 1979.
4. Bion, V.R. **Iskustva u radu s grupama i drugi radovi**. Zagreb, Naprijed, 1983.
5. Biro, M. **Klinička psihologija**. Beograd--Zagreb, Medicinska knjiga, 1990.
6. Cohen, J.B. **Crime in America**. F.E. Peacoc Publishers, Inc., 1977.
7. Čačinović--Vogrinčić, G. **Psihološki vidiki nesreć in vojn**. Ljubljana, šola za socialno delo, 1993.
8. Evans, R. **Graditelji psihologije. Razgovori sa stvaralačkim priložnicima**. Beograd, Nolit, 1988.

9. Eysenck, J.H. **Crime and personality**. London, Paldin, 1970.
10. Frankl, V. **Bog podsvijesti--Psihoterapija i religija**. Zagreb, Biblioteka "Oko tri ujutro", 1981.
11. Freud, S. **Budućnost jedne iluzije**. Zagreb, Naprijed, 1986.
12. Friedlander, K. **La delinquance juvenile; Etude psychoanalytique**. Paris, P.U.F., 1951.
13. Fromm, E. **čovjek za sebe**. Zagreb, Naprijed, 1966.
14. Fromm, E. **Zdrava družba**. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1970.
15. Fulgosi, A. **Psihologija ličnosti**. Zagreb, školska knjiga, 1987.
16. Furlan, I. **čovjekov psihički razvoj**. Zagreb, školska knjiga, 1991.
17. Glueck, S. and E. **Unraveling Juvenile Delinquency**. Massachusetts, Published for the commonwealth fund by Harvard University press Cambridge, 1950.
18. Hol, S. K. i Lindzi, G. **Teorije ličnosti**. Beograd, Nolit, 1983.
19. Hudolin, V. **Socijalna psihijatrija i psihopatologija**. Zagreb, školske knjiga, 1982.
20. Ivić, I., Milinković, M., Rosandić, R., Smiljanić, V. **Razvoj i mjerenje inteligencije**. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1981.
21. Janković, I. i Pešić, V. **Društvene devijacije, kritika socijalne patologije**. Beograd, naučna knjiga, 1988.
22. Kecmanović, D. **Psihijatrija**. Sarajevo, Medicinska knjiga, 1989.
23. Klaić, B. **Rječnik stranih riječi**. Zagreb, Nakladni zavod MH, 1978.
24. Kreč, D. i Kračfeld, R. **Elementi psihologije**. Beograd, Naučna knjiga, 1973.
25. Kreč, D., Kračfeld, S. R., Balaki, L. I. **Pojedinac u društvu**. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, 1972.
26. Lamovec, T. **Priročnik za psihologiju motivacije in emocij**. Ljubljana, FF, 1988.
27. Lamovec, T. **Psihodiagnostika osebnosti**. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
28. LeBon, G. **Psihologija gomile**. Zagreb, Globus, 1989.
29. Lepp, I. **Higijena duše**. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1991.
30. Lombroso, C. **L'home criminel**. Paris, Alcan, 1985.
31. Petković, S. i Magdalenić, I. **Elementi psihologije, neki odabrani problemi društvenog ponašanja**. Zagreb, Sveučilišna naklada Zagreb, 1977.
32. Manheim, H. **Comparative criminology I**. London, Routledge and Keg Paul, 1970.
33. Maslov, A. **Motivacija i ličnost**. Beograd, Nolit, 1982.

34. McCord, W. and J. **The psychopathy, an essay on the criminal mind**, Princeton. Van Nostrand, 1964.
35. Musek, J. **Osebnost in vrednote**. Ljubljana, Educy, 1993.
36. Pantić, D. **Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva**. Beograd, Institut društvenih nauka, 1977.
37. Petrović, M., **Vrijednosne orijentacije delinkventa**. Beograd, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 1973.
38. Polič, M., (Ur.). **Psihološki vidiki nesreč**. Ljubljana, Uprava Republike Slovenije za zaščito in reševanje, 1994.
39. Polič, M. **čas, ritem in osebnost**. U: Lamovec, T. (Ur.). **Psihidijagnostika osebnosti**. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
40. Radonjić, S. **Uvod u psihologiju**. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988.
41. Rot, N. **Psihologija ličnosti**. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, 1969.
42. Rot, N. **Osnovi socijalne psihologije**. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989.
43. Rus, S. Velko. **Socialna psihologija: Teorija, Empirija, Eksperiment, Uporaba, I i II dio**. Ljubljana, DAVEAN d.o.o., 1994.
44. Tahović, J. **Krivično pravo -- opći dio**. Beograd, savremena administracija, 1961.
45. Zvonarević, M. **Socijalna psihologija**. Zagreb, školska knjiga, 1978.
46. Životić, M. **Aksiologija**. Zagreb, Naprijed, 1986.